

**TERMENI PENTRU A DENUMI INTENSITATEA
ÎN ACTUL VORBIRII ÎN LIMBA ROMÂNĂ
(PE BAZA ALRR. *Sinteză*)**

ALINA BOJOGA

0. Vorbirea reprezintă o facultate specifică ființei umane de a utiliza limbajul articulat. Coșeriu definește limbajul ca o „activitate *creatoare* de semne”. Ea „este o activitate *universală*, care se realizează prin indivizi particulari, ca membri ai unor comunități istorice” Coșeriu 1997: 41.

Această competență lingvistică (cum o numește E. Coșeriu 1996: 14) se realizează de obicei între doi sau mai mulți indivizi și are loc sub numeroase forme istorice numite limbi. A vorbi înseamnă totdeauna a vorbi o *limbă* (Coșeriu 1997: 29).

1. În acest context, era firesc ca și *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român pe regiuni* (Q NALRR) să conțină aspecte ale microcâmpului lexical referitor la această capacitate specifică omului. Documentarea propriu-zisă prevede câteva întrebări esențiale. Spre exemplu, chestiunea nr. 167 se referă tocmai la „știința de a ști să vorbești” (ca *τέχνη*, cf. Coșeriu 1996: 14), fiind formulată în felul următor: „Când nu tac, ce zici că fac?”. Cum se știe, răspunsurile din atlasele regionale românești au fost cartografiate în ALRR. *Sinteză* volumul I prin h. 90 **vorbesc**, analizate recent de către colega noastră Mihaela-Mariana Morcov (în volumul colectiv *Limba română la nivel dialectal pe baza ALRR. Sinteză* (sub tipar).

Astfel, harta **vorbesc** ne furnizează o imagine de ansamblu a fonetismului cuvântului *vorbesc*, acesta reprezentând termenul majoritar (pe care sursele lexicografice îl consideră derivat de la *vorbă*, cf. DLR s.v.). Menționăm totodată și păstrarea formei vechi și etimologice – *vorovesc*, precum și conservarea sinonimelor *a bășădi* și *a grăi*. Datorită răspândirii formei arhaice – *vorovesc* – M. Morcov propune un etimon de origine slavă, pătruns în română nu doar prin filieră ucraineană, așa cum indică sursele lexicografice (ucr. *говоруму*, cf. DLR s.v), dar și prin intermediul limbii bulgare (bg. *говорѣя*) și a celei sârbe (sb. *govòriti*). Conluzia autoarei este că forma verbului *a vorbi* reprezintă rezultatul evoluției lui *a vorovi*, care a pătruns în română din vechea slavă, iar *vorbă* ‘cuvânt’, ‘discurs’, ‘vorbire’ constituie un derivat regresiv de la *a vorbi*.

2. Cât privește intesitatea vorbirii, menționăm că acest aspect a fost subiectul documentării la două întrebări: prima se referă la o tonalitate ridicată a vocii în actul vorbirii, iar a doua – la o intensitate mai joasă, ambele cartografiate în ALRR *Sinteză* prin hărțile 91 și 92.

2.1. Întrebarea nr. 169 (**vorbesc**) *tare* – este o întrebare indirectă, fiind însoțită de imitarea acțiunii: „Când cineva n-aude prea bine, ca să te înțeleagă, cum trebuie să-i vorbești?” Precizăm că în marea majoritate a punctelor de anchetă (991) s-a răspuns cu termenul *tăre*, iar în 7 localități sunt consemnați *jîb* și *bîne* – ca răspunsuri principale. În afară de acești termeni, ca răspunsuri secundare, au mai fost notați și *descurcăt*, *maj îndesăt*, *maj răstît* și *răstficăt*.

2.1.1. Întrucât nu s-a constatat o varietate lexicală la nivelul răspunsurilor, autorii ALRR *Sinteză* au urmărit variantele segmentului fonetic final în *tare*, din (*vorbesc*) *tare*.

Din punctul de vedere al etimologiei, *tăre* continuă lat. *talis* (CDED I, s.v., TDRG² III, s.v.), în acest caz manifestându-se fenomenul rotacizării, adică trecerea lui *l* intervocalic din latină la *r* în limba română, schimbare întâlnită și la alte cuvinte precum, *moară* (din *molem*), *soare* (din *solem*), *gură* (din *gulam*), *cer* (din *caelum*) etc. (v. Compendiu 98, DȘL: 449). Cum se știe, în limba română această transformare este considerată o lege fonetică.

În comparație cu celelalte limbi romanice, unde s-a păstrat doar cu sensul etimologic, cf. it. *tale*, fr. *tel*, sp., port. *tal* (cf. ILR I: 235), în latina dunăreană (mai târziu în dacoromână), *talis* a evoluat spre o concretizare a semnificației, de la sensul inițial de ‘astfel de’, la sensul ‘tare, puternic’, ca adjectiv calificativ. Astfel, parafrazându-l pe Al. Rosetti, această mutație semantică ar avea la bază utilizarea emfatică a lat. *talis* ‘atât de mare, important etc.’ apud ILR I: 429.

Termenul *jîb* este consemnat în Maramureș (în 6 localități, ca răspuns principal, iar în 11 puncte, ca răspuns secundar). Acesta reprezintă o variantă a cuvântului *jîb* (vocala *î*, din *jîb*, reflectă pronunția dură a fricativei *j*, caracteristică Maramureșului), înregistrat cu sensul ‘bine dezvoltat’ (despre persoane sau lucruri), precum și cu accepția ‘puternic’, dezvoltată prin extensie semantică (DA s.v. *jib*). De altfel, originea termenului nu a fost elucidată până în prezent. În DA s.v. s-a propus, ca etimon probabil, mag. *zsib* ‘comediant’ (*ibid.*). Această explicație întâmpină însă dificultăți de ordin semantic. În CDER 4605 este formulată, cu anumite rezerve, ipoteza unei alterări fonetice a cuvântului *jid* (< *žid*) ‘evreu’, folosit cu sensul figurat ‘urias’. Sensul ‘(vorbesc) tare’ se explică prin schimbarea categoriei gramaticale. Revenind la datele înregistrate în ALRR. *Sinteză* I referitoare la aceste aspecte, remarcăm caracterul lor inedit, întrucât sursele lexicografice pe care le avem la dispoziție (vezi articolul *jib* din DA) pun în evidență valoarea de adverb a cuvântului numai prin asociere cu sensurile ‘mult’ și ‘repede’.

Bîne apare notat, ca prim răspuns, în Oltenia (punctul 989). Termenul se opune lui **răy** sau **încét**, caracterizarea vocii având ca reper, calitatea. Cuvântul continuă lat. *bene*. Percepția respondentului este că vorbește 'lămurit, clar, deslușit, cum trebuie' (DA s.v.).

2.1.2. În ceea ce privește răspunsurile suplimentare **descurcât**, **maĳ îndesât**, **maĳ răstît** și **răst'icât**, acestea reprezintă adverbe provenite din forme de participiu.

Descurcât (< *a descurca*) este consemnat în punctul 989, din Oltenia, cu sensul dialectal, 'lămurit' apare și în MDA (s.v.) Trebuie să menționăm faptul că, în același punct, au mai fost atestate și răspunsurile *bine* și *tare*.

Maĳ îndesât este notat în localitatea 485 din Bucovina, la Gura Humorului. Ca origine, acesta provine din vb. *a îndesa* 'a face mai puternic' (< lat. *in-de(n)sare*) vezi MDA s.v.

Maĳ răstît (< *a răsti* 'a vorbi tare (și aspru)', cu et. nec. vezi DLR s.v.) se referă tocmai la gradul de intensitate a vorbirii.

Răst'icât este atestat în punctul 227, la granița dintre Maramureș și Crișana. Se pare că este vorba despre o pronunție regională a termenului *răspicat*, vezi *Tratat*: 295. Nu întâmplător, în DLR (s.v. *răspicat*) se definește în relație cu vorbirea lămurită, limpede. Prin extensie, termenul a evoluat la 'hotărât, energic'. Cuvântul constituie un derivat, conform DLR s.v., cu prefixul *răs-* și *despica* (< lat. *despicare*, DLR s.v.; < *spic* < lat. *spicum* CDDE s.v.). În acest context, prefixul *răs-* pune în evidență ideea de intensitate a vocii (cf. și expresia *a vorbi tare și răspicat*).

2.2. Pentru a reda intensitatea scăzută a vocii, *Chestionarul NALRR* prevede întrebarea indirectă nr. 170: „Când cineva n-aude prea bine, îi vorbești tare; dar când aude poți să-i vorbești și mai...?”

2.2.1. Ca răspunsuri principale pentru (vorbesc) **ÎNCET** pe harta 92, din ALRR. *Sinteză* I sunt consemnate: **încet**, **merey**, **cîtingán**, **cîtilín**, **cîtinél**, **ușor**, **în șcăptă** și **binișór**.

Așa cum se poate vedea, termenul cel mai răspândit este **încét**. Cu excepția zonei de vest și de nord-vest a țării, atestările cuvântului formează arii compacte la nivelul întregului domeniu dacoromân. În 779 de localități, termenul a fost notat ca răspuns principal (vezi harta nr. 1), iar în 38 de localități – ca răspuns suplimentar, fiind cunoscut / uzual, în total, în 817 de puncte (vezi harta nr. 2, Răspândirea termenului *încet*).

Cuvântul continuă etimonul latinesc *qu(i)etus*, *-a*, *-um* 'liniștit' (forma de participiu a verbului *quiescere* 'a liniști'), compus mai târziu cu prefixul *în-* (vezi DA s.v.). Forma din limba veche este *cet*, *ceată*. Potrivit datelor din ILR I: 104, forma latinească *queti* = *quieti* > dr. (*în*)*cet* a fost atestată în *Tăblițele de la Pompei* (Väänänen 1967: 47).

Aglutinarea prefixului *în-* a avut loc, probabil, prin fonetică sintactică, în contexte favorizante precum: *vorbea în cet*. Iar *cet* (fiind și cuvânt monosilabic) a absorbit prepoziția, la fel cum s-a întâmplat și cu alte cuvinte din limba română, de exemplu, *înainte*.

Deseori, termenul *încet*, cu varianta *încetu*, este precedat de adverbul de intensitate *mai*, ceea ce indică o anumită gradualitate. Acest răspuns putea fi influențat și de modul în care a fost pusă întrebarea, vezi *supra*. Alteori, s-a notat adverbul *cât*: *cîdă încet* – pct. 836.

Al doilea termen cartografiat este *mereu*. În DLR s.v. a fost consemnat cu sensul regional, cu valoare modală: ‘fără grabă, domol, alene, liniștit, potolit’. Potrivit datelor dialectale cartografiate în ALRR. *Sinteză*, cuvântul a fost notat în 180 de localități. În 123 de puncte termenul figurează ca răspuns principal (vezi harta nr. 1), iar în 57 de puncte, ca răspuns suplimentar (cf. harta nr. 3 Răspândirea termenului *mereu*). Aria de răspândire a denumirii cuprinde întreg Banatul, precum și partea de sud a Crișanei, unde formează o arie compactă. De menționat că această arie se prelungește în vestul Transilvaniei. În DLR, originea cuvântului *mereu* este considerată necunoscută, făcându-se trimitere prin cf. la ung. *merö* (vezi DLR s.v.). Considerăm că atât precizările aduse în Tamas (s.v. *mereu*) referitoare la semantismul cuvântului *merö* (sensul înregistrat este ‘rigid, tare’, care are, indiscutabil, legătură cu accepția generală din limba română ‘totdeauna’), cât și aria de răspândire a termenului *mereu* ‘încet’ pledează în favoarea etimologiei maghiare. Menționăm și derivatele diminutive *mereuór*, atestat în pct. 12 (de la *mereu* +*-or*), *mereúť* (de la *mereu* +*-uť*) în pct. 14, *mereșúť* (de la *mereu* +*-aș/-uș* +*-uť*) atestat în pct. 103 și *mereúás* (de la *mereu* +*-aș*) în pct. 111, 141. Or, toate aceste diminutive apar înregistrate tot în aria lui *mereu*.

Sensul ‘încet’ s-a desprins, probabil, dintr-un context înregistrat în aceeași arie (mai precis în zona Banatului): „ploaú mereuaș” este consemnat în DLR cu înțelesul ‘ploaú încet, domol’. Evoluția a fost posibilă pornind de la opoziția dintre averse și ploile de lungă durată, la baza căreia se află atât rapiditatea fenomenului meteorologic, cât și intensitatea zgomotului.

Cît''ingán, împreună cu variantele *cítigán*, *cît''ingán^u*, *cítigán^u*, *căt''ingán*, *căt''ingán^u*, *cut''ingán*, *cut''ingán^u*, *cît''ingánáș^u*, sunt notate în 32 de puncte care, în partea de nord a Crișanei, formează o arie relativ compactă. Iar *cît''ingán* este un derivat de la *cătin* + *-gan* (MDA s.v.).

Cătinel continuă lat. **cautelinus* sau *cautelenus*, atestat în dicționare cu sensul ‘încet’ (MDA s.v.). Termenul apare consemnat în 5 localități din centrul Transilvaniei.

Cătlin și variantele sale (*kítlin*, *cătlin*, *cătlináș*, *cătlináș*) sunt notate în 16 localități din Maramureș, unde formează o arie compactă. În MDA termenul *cătlin* este considerat o variantă a lexemului *cătinel*.

Ușór este înregistrat în 11 localități din vestul Munteniei și din Oltenia, unde se conturează o microarie. Într-un punct din aceeași arie (783) a fost consemnat, de asemenea, diminutivul *ușurel*. Acesta reprezintă un derivat din **iu* (< lat. *levis*) +

-șor (cf. DLR s.v., MDA s.v.). În sursele lexicografice consultate este consemnat sensul ‘fără zgomot, încet, domol, lin’ (vezi DLR s.v.).

În șoăptă este notat în 4 localități, relativ apropiate, din Oltenia, și în puncte izolate din Banat, Muntenia și Moldova.

Binișor este atestat în 4 localități izolate, situate în partea de sud a țării, reprezentând un derivat de la *bine* (< lat. *bene*) cu sufixul diminutival *-ișor*. **Binișor pă șuópte** este notat în pct. 791. În dicționare, cuvântul este atestat sensul de ‘fără grabă’ și ‘cu blândețe’, cf. MDA s.v. *bine*.

2.2.2. Răspunsuri secundare

Moale a fost consemnat în 4 localități (3 din Banat și una din Muntenia) Lexemul este moștenit din latină (< lat. *mollis*, *-e*, cf. DLR).

(**Mai**) **domól**, notat în 3 localități (831, 886, 925), (*domol* în pct. 723) reprezintă un derivat regresiv de la verbul *a domoli* (< sl. *domoliti se*), cf. MDA s.v.

Câteoleacă, înregistrat în Maramureș, pct. 227, nu este consemnat în sursele lexicografice. Denumirea a rezultat prin contopirea elementelor componente ale sintagmei *câte + o + leacă*, la fel ca și *câteodată* (vezi MDA s.v.).

Mai liniștit este înregistrat în punctul 778, din Muntenia. **Liniștit** a rezultat prin conversiune de la forma de participiu a verbului *a liniști* (< *liniște* < *lin + -iște*). Remarcăm faptul că termenul reflectă motivația primară a cuvântului încet, devenită opacă în limba română.

Slab, notat în 2 localități (60, 104), este un cuvânt de origine slavă (< sl. *slabŭ*), vezi DLR s.v.

Potrivŭt, consemnat în 2 puncte alăturate – 765, 766 – reprezintă un adverb derivat, prin schimbarea categoriei gramaticale, de la forma de participiu al verbului *a potrive* (< din *potrivă* < sl. *protivo*, vezi MDA s.v.).

Ca răspuns suplimentar, în punctul 20 din Banat, apare perifraza expresivă **aproxăpe să-î căuțŭ în gură**. În acest context, *a căuta* este folosit cu sensul ‘a cerceta cu băgare de seamă ceva’. Remarcăm intenția umoristică aflată la originea exagerării asociate cu acest răspuns: în încercarea de a desluși cuvintele vorbitorului, se impune o examinare minuțioasă a faptului dacă toate sunt la locul lor și în deplină funcțiune. O persoană care aude cu greu cuvintele interlocutorului din cauză că acesta vorbește prea încet, se poate întreba în sinea ei, ‘dacă o avea gură de vorbește așa de încet’. Aceeași motivație extralingvistică este scoasă în evidență și de expresia *Ai gură?*, de exemplu, *Aprroxăpe să-î căuțŭ în gură* care sugerează intensitatea abia perceptibilă a vocii din partea colocutorului.

3. Stratigrafia termenilor

În ceea ce privește stratul de origine latină, putem afirma că **tare** – este termen cvasigeneral; **încet** cu o mare răspândire în toate subdialectele dacoromâne. La aceștia se adaugă și lexemele: **bine**, **cătinel**, **cătîlin**, **ușor** și **moale**.

Straturile care s-au format ulterior, mai ales pentru a marca o intensitate joasă a vocii, marchează opoziția dintre subdialectele dacoromânei. Termenul *mereu*, de origine maghiară este atestat doar în partea de vest a țării, fiind cel de-al doilea răspuns ca frecvență, ceea ce arată importanța pe care cuvântul o are în această zonă. Vitalitatea termenului este confirmată și de numeroasele derivate diminutive pe care le-a creat.

Nu același lucru îl putem observa în legătură cu stratul de origine slavă sau chiar în legătură cu termenii derivați pe teren românesc din cuvinte împrumutate sau moștenite. Este posibil ca unele dintre aceste denumiri să se explice printr-o evoluție semantică de dată recentă.

4. Celelalte dialecte ale limbii române

În cadrul dialectelor limbii române, doar aromâna a păstrat sensul etimologic ‘astfel de’ a lat. *talis* (vezi DDA s.v. *târe* ‘atare, cutare’, ca pronume adjectival nehotărât). În meglenoromână este notată, pe lângă sensul etimologic ‘astfel, atare, așa’, și accepția ‘tare, foarte, puternic’, cf. Papahagi, Capidan, DDM s.v. *târi*.

În anchetele dialectale realizate de către N. Saramandu la aromâni sunt notate următoarele răspunsuri pentru (**Vorbesc**) **TARE**: *anâltu, cu boâte (mâri / (a)naltă / anâlțată), cu silă, sănătós, cu vóltă* etc. (v. ALAR I, h. 77).

Pentru meglenoromână apar consemnați termenii *șielnic* și *cătirou*, cf. Cerna 169; ALAR I, h. 77; ALDM I, h. 112.

Pentru (**Vorbesc**) **ÎNCET** în dialectul aromân (cf. ALAR I, MN) sunt notate răspunsurile: *pș-anârya, pș-anâya ayâlğa, p(r)ș-ayâlğa, agâhór, avâș, pș-avâș, cu boâte apúsă, cu bôțe nîcă, cu bôțe apunâtă*. Iar pentru meglenoromână este consemnat doar termenul *cătilin* (ALDM I, h. 113).

5. Concluzii

În urma examinării și studierii hărții nr. 91 din ALRR. *Sinteză* volumul I, putem afirma că (**vorbesc**) **TARE** ilustrează vitalitatea în majoritatea localităților a elementului latinesc, *talis*, evoluat la *tare*, în urma rotacizării și a mutației semantice.

În același timp, harta 92 (**vorbesc**) **ÎNCET** reflectă intensitatea redusă a vocii care poate fi exprimată în diferite moduri, prin intermediul termenilor simpli, al derivatelor, al sintagmelor și al expresiilor.

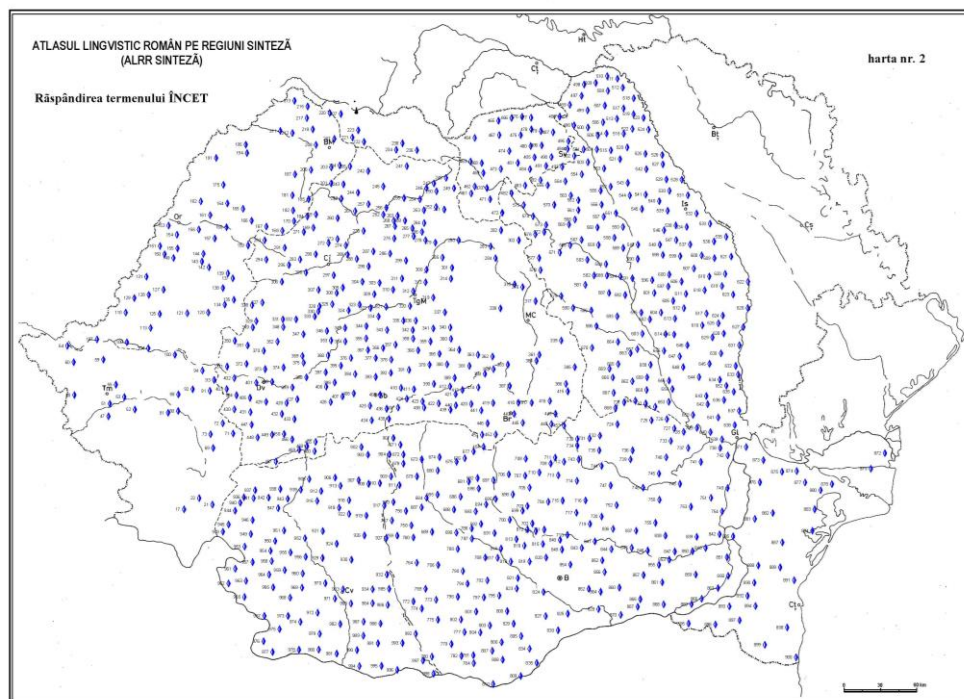
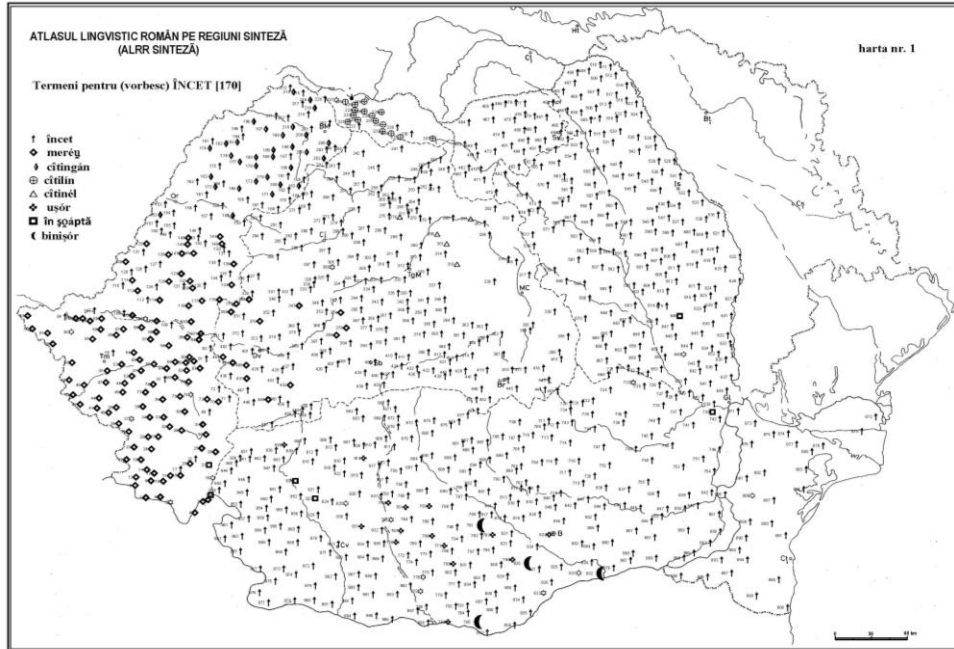
Prin cuvinte al căror sens este cel de ‘încet, domol, lin, liniștit’, aici încadrându-se termenii precum: *încet, mereu, cătilin, cătinel, domol, liniștit, ușor*.

În ceea ce privește intensitatea, mai ales, cea redusă se poate remarca o anumită gradualitate, marcată și în plan lingvistic, prin diferite procedee:

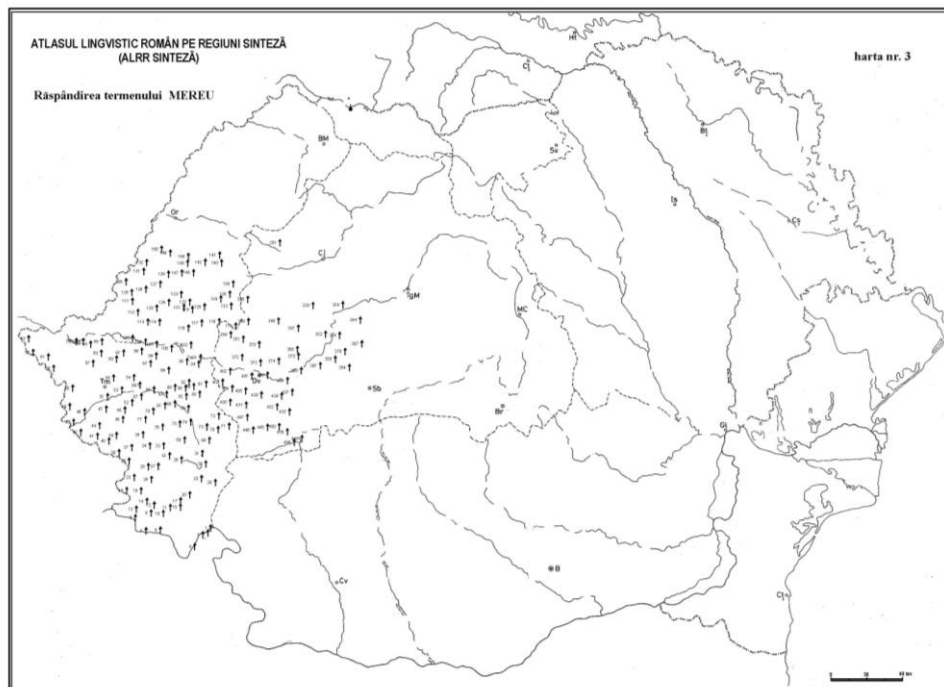
- prin sufixe diminutivale: *încetișor, mereuór, mereuít, mereșúť, mereuáș, binișor, cătingănaș, cătilinaș, ușurel, încetișor*;
- analitic, prin intermediul adverbului *mai*: *mai încet, mai mereu, mai ușor, mai liniștit, mai moale*;
- prin sufixare și prin folosirea adverbului *mai*: *mai binișor; mai mereuaș*;
- prin sintagme: *în șoaptă, la ureche*;
- printr-o perifrază expresivă: *aproape să-i cauți în gură*;
- prin alăturarea sau aglutinarea unor cuvinte care pot fi echivalente semantic: *binișor pă șuópte*; sau *cățoleácă*.

BIBLIOGRAFIE

- ALAR I = *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, de N. Saramandu, ed. M. Nevaci, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2014.
- ALDM I = Petar Atanasov, *Atlasul lingvistic al dialectului meglenoromân*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2008.
- ALRR. *Sinteză* = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, sub conducerea lui Nicolae Saramandu, București, Editura Academiei Române, vol. I (2005), vol. II (2012), vol. III (2019).
- CDDE = I.-A. Candrea, O. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elemente latine*, București, 1914.
- Chestionarul NALR* = *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român*, în FD, V, 1963, p. 157–271.
- Compendiu = Matilda Caragiú Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, 1975.
- Coșeriu 1996 = *Lingvistică integrală. Interviu cu Eugeniu Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996.
- Coșeriu 1997 = Eugeniu Coșeriu, *Sincronie, diacronie și istorie. Problema schimbării lingvistice*, Versiune în limba română de Nicolae Saramandu, București, Editura Enciclopedică, 1997.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I. Partea I: A – B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913.
- DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, Editura Academiei Române, 2013 [1963].
- DDM III = *Dicționarul dialectului meglenoromân*, vol. III, în mss.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie nouă, București, 1965–2010.
- DȘL = *Dicționar de științe ale limbii*, București, Editura Nemira, 2001.
- ILR I = Academia Română, *Istoria limbii române*, vol. I, coord. Marius Sala, L. Ionescu-Ruxăndoiu, București, 2018.
- MDA = *Micul dicționar academic* (vol. I–IV), București, Editura Univers Enciclopedic, vol. I (A–C), 2001, vol. al II-lea (D–H), 2002, vol. al III-lea (I–Pr), 2003, vol. al IV-lea (Pr–Z), 2003.
- Tratat = *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984.

TERMS TO NAME THE INTENSITY IN THE ACT OF SPEAKING IN ROMANIAN (BASED ON ALRR. *Synthesis*)

Abstract

Following the examination and study of map no. 91 of ALRR *Synthesis* volume I, we may say that (VORBESC) TARE illustrates the vitality in most localities of the Latin element, talis, evolved to tare, following rotatization and semantic mutation.

At the same time, the map 92 (VORBESC) ÎNCET reflects the reduced intensity of the voice that can be expressed in different ways, by means of simple terms, derivatives, phrases and expressions.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13

